

УДК 343.95:343.122

Ю.Ю. ЦИМБАЛ, Національна академія внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ «КОМПЛЕКСУ ЖЕРТВИ»

Ключові слова: потерпілий, жертва злочину, кримінальний процес, психологічні особливості потерпілого, віктимність

Поки вітчизняна криминологія шукає рішення того, як жертві вийти з психологічної кризи та подолати наслідки злочину, світова наука вже дала відповідь на питання, як потенційній жертві не потрапити в неї. Актуальним у даному контексті постає питання виявлення психологічних детермінант, які призводять до формування у особи комплексу характеристик, що підвищуючи її ризик стати об'єктом злочинного посягання.

Дослідження психологічних детермінант формування «комплексу жертви» торкалися юристи та психологи: Д.О. Александров, О.М. Бандурка, В.В. Бедь, О.М. Васильєв, М.І. Гошовський, Н.В. Грішина, Ю.М. Грошевий, Б.З. Загурський, В.П. Казміренко, Л.І. Казміренко, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.В. Кошинець, Г.В. Лаврик, Р.Я. Лемик, Г.В. Ложкін, В.Т. Маляренко, В.Я. Марчак, В.І. Олефір, І.І. Потеружа, Т.І. Присяжнюк, В.М. Синьов, М.С. Строгович, В.Я. Тацій, В.Ю. Шепітько та інші. Однак, на наше переконання, даний правовий аспект недостатньо вивчений у вітчизняній літературі, а тому потребує подальшого наукового дослідження. Звідси, метою статті є аналіз психологічних детермінант, які впливають на формування віктимності жертви.

Враховуючи комплексний та міждисциплінарний характер поняття «жертва злочину», в основу розуміння цього поняття ставлять особу чи спільноту людей, яким злочином заподіяно майнову або моральну шкоду незалежно від того, визнано їх у встановленому

порядку потерпілими чи такими вони себе вважають [1, с.86].

Жертва злочину вивчається і як джерело криміналістичної інформації з точки зору об'єкта, який характеризується фізичними та біологічними ознаками у взаємодії з матеріальним середовищем місця події злочину, а водночас – як суб'єкт, що сприймає й передає інформацію, яка може мати доказове значення в системі елементів, що становлять структуру криміналістичної характеристики злочину, та в колі зв'язків, особистих стосунків у соціальному оточенні. Однак насамперед усі дослідження зводяться до особистості на індивідуальному рівні, тобто вивчають фактори, що можуть впливати на виникнення та розвиток наміру в майбутнього злочинця вчинити злочин, механізм вчинення злочину; на загальному рівні розглядають сукупність жертв, яким злочином завдано шкоду, з метою встановлення реальних наслідків злочинності.

Соціально-демографічна та психологічна характеристика жертв злочинів включає їх вік, стать і соціальну роль чи статус у суспільстві, а також набір психофізіологічних характеристик. Не дивно, що стать відіграє свою роль у механізмі вчинення певної категорії злочинів, наприклад при зґвалтуванні, а дослідження злочинів там, де потерпілими можуть бути особи обох статей, дозволяють встановити ступінь віктимності чоловіків і жінок щодо окремих злочинів. Вік потерпілих має значення для характеристики потерпілих підлітків та людей похилого віку. Особи, які обіймають високі посади чи займаються суспільною діяльністю, унаслідок специфіки своєї роботи частіше, ніж інші, стають жертвами злочинів. Це ж стосується й заможних людей. Психологічні аспекти поведінки жертви злочину включають: необережність, довірливість, схильність до ризику, агресію, конфліктність, випадкові зв'язки, аморальний спосіб життя, а часто навпаки – нерішучість, вікову незрілість, слабохарактерність, відсутність чітких життєвих позицій.

Чоловіки частіше стають жертвами злочину порівняно із жінками, адже їх соціальна функція кардинально відмінна від жіночої:

більше комунікацій, відсутність зайнятості в повсякденному побуті, а разом із тим вживання алкоголю, наркотиків, наявність аморальних зв'язків спричиняють виникнення конфліктних ситуацій, зокрема й злочинів.

Важливий вплив на віктимізацію особи має стиль батьківського виховання. Як показали результати проведеного нами дослідження потерпілих за допомогою методики «аналізу сімейних взаємостосунків» [2, с.143], найвищим показником порушення механізмів інтеграції сім'ї потерпілих, що справляє на них «патологізуючий» вплив, є зсув в установках виховання батьків на бажану стать, перевага або жіночих, або чоловічих якостей. У 13 % опитаних його наявність вказує на гіперпротекцію, «емоційне відторгнення» у батьківському ставленні, яке зумовлюється не справжніми рисами характеру, а тими, які приписуються їх статі: чоловіку – жіночих і навпаки. Все це детермінує виникнення певних психологічних комплексів, що можуть стати причиною віктимізації особи. У 12 % опитуваних потерпілих виявлено показник «фобія втрати дитини», що є порушенням системи взаємного впливу членів сім'ї та наслідком того, що батьки мають перебільшене уявлення про тендітність, хворобливість і беззахисність своїх дітей, надмірно їх опікають, що в кінцевому результаті дійсно призводить до дезадаптації у дорослому житті. 9,5 % опитуваних вказали на надмірну суворість покарання їх батьками в дитинстві, що було свого роду психотравмуючим фактором, а «розширена сфера батьківських почуттів» у 8 % потерпілих є наслідком порушення виховання, батьківського потурання, намагання «прив'язати до себе». Такі особи втрачають відчуття власної відповідальності, здатність здійснювати особистий вибір, течуть «за течією». 7 % потерпілих вказали на «нерозвиненість батьківських почуттів», що знаходять прояв у підвищеній моральній відповідальності, роздратовано-ворожому ставленні батьків, виснажливих обов'язках, емоційному відторгненні. Відповіді 6,5 % опитаних засвідчили наявність виражених порушень системи взаємного впливу членів сім'ї у формі «виховної

невпевненості батьків», зниженого рівня вимог, максимуму прав при мінімумі обов'язків у особи, виправдання батьками будь-якого хибного вчинку потерпілих.

На 6,5 % потерпілих нами виявлено вплив їх внутрішньо-сімейних конфліктів та недостатнього контролю з боку батьків, а у 6 % – «перевага дитячих якостей». У 5 % випадків за потерпілими здійснювався дуже великий контроль із боку батьків, а у 4 % – надмірний рівень задоволення їх потреб і проєкція на потерпілих власних небажаних якостей батьками, внаслідок того, що вони бачили в потерпілих ті ж риси характеру, які знаходили, але не визнавали в себе, боротьба з якими допомагає їм вірити, що у них самих вони теж зникнуть.

За допомогою проведеного дослідження у 3 % анкетованих потерпілих встановлено наслідки непослідовності батьківського виховання та недостатній рівень задоволення потреб, а у 1,5 % випадків виявлено: надмірні вимоги та складні обов'язки в сім'ї чи повна їх відсутність, у 0,5 % – неналежний рівень вимог та обов'язків або ж гіперзаборони.

Для чоловіків, які становлять 35 % нашої вибірки, більш характерні вплив внутрішньо-сімейних конфліктів та недостатнього контролю з боку батьків, відсутності кола вимог та обов'язків, тоді як жінки (65 %) вказали на надмірні вимоги та складні обов'язки в сім'ї, суворі заборони або їх недостатність, проєкцію на потерпілих власних небажаних якостей їхніми батьками тощо.

Наше дослідження дозволило виявити у потерпілих за допомогою розроблених та адаптованих опитувальників високий процент показників «патологізуючого впливу» стилів батьківського виховання у формі: «емоційного відторгнення» у батьківському ставленні, «фобії втрати дитини», надмірної суворості покарання батьків, порушення виховання, внутрішньо-сімейних конфліктів та ін. Більшість опитаних – невпевнені в собі, замкнуті людьми, із нав'язаними батьками певними психологічними комплексами, що відіграють вагомую роль у формуванні «статусу жертви».

Звісно, що, з точки зору психології, в основі кожного вчиненого злочину лежить психо-

логічний конфлікт як наслідок низької культури спілкування, невміння та небажання почути та зрозуміти іншого, крайнього прояву егоїзму, які у загостреному стані збільшують кількість вчинених злочинів. У даному контексті актуальною буде констатація того, що саме такі негативні морально-психологічні якості потерпілих осіб, як деспотизм, сварливість, агресія, статева розбещеність, вживання алкоголю, гарячковість, підвищена збудливість, нестриманість, і створюють віктимну картину жертви злочину.

Нами було проаналізовано ступінь агресивності потерпілих у рамках проведеного емпіричного дослідження за відомим тестом Басса Дарки [3], адже дослідженню будь-якого явища, формуванню про нього теоретичного знання передують емпіричний рівень пізнання, пов'язаний із практичною діяльністю. Емпірична ознака психологічних характеристик особи та особистості потерпілого виступає вихідним матеріалом у формуванні наукових концепцій щодо жертв злочину. Глибоке вивчення потерпілого не можна уявити без проникнення у психологічну константу, її структурні елементи, взаємозв'язки, що дозволяють зрозуміти глибину внутрішнього світу потерпілого, виявити детермінанти тих чи інших важливих для нас процесів.

Числові індекси ступеня агресивності потерпілих показали, що у 12 % потерпілих схильність до активних прямих форм агресивної поведінки вища від допустимої норми (фізична агресія, образа), що свідчить про те, наскільки пріоритетними для потерпілого є фізична сила та словесна атака.

Непрямі форми агресії (вербальна), які вказують на психологічну втому, внутрішній нестабільний емоційний стан особи перетнули допустиму межу в 6 % опитаних.

Визначений нами за наслідками числових показників різних форм агресії потерпілих (негативізм, дратівливість, підозріливість, почуття провини) індекс ворожості (у 14 % потерпілих) дозволяє встановити ступінь відчуженості людини від зовнішнього світу, розчарування у соціальному спілкуванні, співробітництві, взаємній спільності поглядів, взаємодопомозі.

Індекс агресивності потерпілих у розмірі 40 % підтверджує те, що віктимною спрямованістю своєї поведінки потерпілі часто самі провокують вчинення щодо них злочинів. Це знаходить прояв у жорстокості по відношенню до оточуючих, пияцтві, цинізмі, провокації.

Нами не випадково обрано саме показник агресивності та ворожості потерпілих для його дослідження, адже, крім віктимного впливу на діяльність, він важливий на етапі здійснення допиту потерпілого з метою отримання достовірних даних, при встановленні з ним психологічного контакту, при проведенні інших судових дій та формуванні загальної картини можливої поведінки у кримінальному процесі.

Часто особи свідомо чи несвідомо на психологічному рівні вибирають собі соціальну позицію жертви, постійно потрапляючи в різні неприємні ситуації, з метою отримати співчуття, прояв жалю до себе, оскільки така позиція вигідна, особливо для людей, які ведуть «паразитичний спосіб» життя і не збираються нічого в ньому змінювати. Проблема стигматизації себе як жертви пов'язана із внутрішньою нездатністю особи адаптуватися до умов суспільного розвитку, внаслідок внутрішньо-особистісних конфліктів мотиваційного характеру, морального, рольового, адаптаційного, невротичного конфліктів та конфлікту нереалізованих бажань чи комплексу неповноцінності, неадекватної самооцінки [4, с.6]. Усе це пов'язують із родиною жертви, її сім'єю. Як показали результати емпіричного дослідження сімей жертв злочинів за допомогою проективної методики «Моя сім'я» [5, с.188–189] у 22-х випадках опитування потерпілих нами було виявлено наявність негативних психологічних показників сімейних взаємовідносин, таких як: відсутність емоційного контакту з батьками, ігнорація ними своїх дітей (потерпілих) та несерйозне їх сприйняття; надмірна опіка, відсутність емоційного контакту між членами сім'ї, психологічна дистанція між самими батьками, ізолюваний статус потерпілого у відносинах із рідними, відчуття самотності, намагання заповнити пустоту, тривога по відношенню до себе, батьківський

егоїзм, позиціонування потерпілого на другий план, порівняно з іншими дітьми.

У 18-ти опитуваних потерпілих встановлено показники позитивного батьківського впливу у формі: авторитетності батька, матері в сім'ї, наявності психологічного, емоційного контакту між самими батьками та потерпілим, важливості його персони в родинних відносинах, внутрішнього задоволення сімейним життям, потреби в розширенні сім'ї.

За результатами проведеного емпіричного дослідження «Моя сім'я», нами не встановлено диференціацію показників позитивного або ж негативного батьківського впливу на потерпілих жінок чи чоловіків, що свідчить про однакове його сприйняття цими особами.

Напружені сімейні стосунки, розбіжності самооцінки та оцінки достоїнств людини батьками, як вважають психологи, є причиною афекту неадекватності потерпілих. Він спотворює їх уявлення про ставлення до них оточення, чим зменшує ефективність зусиль, спрямованих на нормалізацію системи стосунків індивіда, повернення його поведінки до нормального стану. Тому, по великому рахунку, такі особи, ведуть агресивний спосіб життя, наражаючись, певним чином, на навколишню небезпеку і врешті-решт стають жертвами злочинів.

Віктимність жертви детермінується суб'єктивною реальністю сучасної дійсності, яка впливає на неї як позитивно, так і негативно, а також рядом активних (це, зокрема, агресивність, жорстокість, пияцтво, цинізм, провокація) і пасивних (жалість, відмова від протидії, неспроможність захистити себе, необережність, необачність, довірливість тощо) факторів.

Характеристика жертви злочину не буде повною, якщо не врахувати те, що в неї наявні розлади емоційних установок та аксіологічної сфери особистості як такої, відчуття небезпеки у крайностях, зокрема, гіпервіктимність або ж постійне прагнення до підвищеної безпеки. В даному випадку особа набуває ряд комплексів, як-от: «жертва-дитина», «жертва-підкаблучник», «невинна жертва», де в першому випадку особа постійно грає роль жертви при повному, так би мовити, дитячому не-

бажанні щось змінити, жертва-підкаблучник постійно знаходиться у стані жертви через власну безпорадність, невинна жертва перекладає почуття провини на інших. У жертви знаходять прояв порушення норм безпечної поведінки, що веде до формування комплексу «удаваної жертви», яка завжди шукає загрозу своїй безпеці з боку оточуючих, або ж «притворної жертви», яка своїми страхами притягує біду. Типові психологічні відхилення жертв злочинів такі, як садизм, мазохізм, німфоманія.

У механізмі досліджуваного зв'язку велике значення мають вольові якості жертви злочину, нерідко вони слабкі, а тому потерпілі потрапляють у складні ситуації, ідуть на небажаний компроміс, не зважаючи на свої внутрішні переконання, на поступку злочинцеві, виявляють боягузство, слабкодухість і не чинять опору [6, с.63].

Віктимну поведінку потерпілого оцінюють із морально-етичного боку, враховуючи принципи суспільної моралі, які впливають на неї, адже позитивна залежність особистості від суспільства, зацікавленість у громадській підтримці та її схвалення, участь у суспільному житті, з одного боку, негативний вплив на особу тієї ж дійсності, що її оточує, з іншого боку, формують таку свідомість, яка впливає на віктимізацію. Як стверджував Аристотель, гарна людина – це справедлива людина, причому і вона стає такою, коли виконує справедливу справу, бо без цього немає підстав вважати її доброю, а ця людська риса розвивається на основі духовності й реально існуючої моралі, традицій, поведінки, зокрема віктимної.

Дуже часто жертва не діями, а лише фактом свого існування підштовхує злочинця до вчинення злочину. Як слушно зазначає В.М. Кудрявцев, «матеріальне відбиття об'єкта злочину – особа потерпілого – не лише існує до появи цілей і мотивів поведінки злочинця, але нерідко служить їхнім джерелом» [7, с.143].

Будь-яка жертва злочину володіє певним набором якостей, має специфічну поведінку, перебуває в суспільному чи службовому становищі, що в комплексі створюють її схиль-

ність для злочинного посягання. Дуже часто важливим чинником, що провокує злочин, є негативна поведінка жертви з огляду на морально-етичні критерії, в основі якої лежать індивідуально-психологічні якості особистості. Так, Г. Чечель та В. Мінська, досліджуючи поведінку потерпілих у дозлочинній ситуації, пропонували вважати аморальну поведінку однією з категорій віктимології, адже, згідно з їхніми дослідженнями, 61 % жертв у справах про вбивства перебували в нетверезому стані, причому половина з них вживали спиртні напої з майбутнім убивцею, кожен десятий потерпілий не працював, а в 38 % випадків поведінка жертви перед злочином була аморальна, протиправна та провокаційна [8, с.111]. Ю. Антонян звертає увагу дослідників на агресивність жертви у стосунках із близькими, схильність до зловживання алкоголем, статеву розбещеність, нерозбірливість у виборі знайомих, ним було встановлено, що віктимізації особи сприяють певні індивідуально-психологічні властивості та специфіка її поведінки: зловживання алкоголем, аморальна та протиправна поведінка, інфантилізм, нерішучість, ексцентризм, агресивність тощо [9, с. 26]. Негативну поведінку жертви злочину ще пов'язують із поняттям «моральна вина жертви». «Реальна жертва» здебільшого зовсім не винна, «ідеальна» може мати легку вину як результат її незнання, «провокуюча жертва» – жертва, вина якої рівнозначна вині злочинця, тоді як «цілком винна жертва» – та, що спровокувала вчинення злочину [10, с.33–34].

Відома в літературі концепція так званої сприяючої жертви М. Аміра, який уперше застосував термін «сприяння» стосовно жертв зґвалтувань, в її основі лежить така поведінка постраждалої, яка могла бути інтерпретована злочинцем як відкрите запрошення до сексуальної взаємодії або як знак того, що жертва буде доступною, коли він виявить достатню наполегливість [11, с.493–502]. Ця «сприяюча поведінка» проявляється у «необґрунтованій довірі» або «необачності». Водночас такі жертви виявили високі показники схильності до агресивної віктимної поведінки, їх гіперсоціальна активність підкріплена жорстокістю, що,

безумовно, провокує негативні дії оточення.

На практиці типи поведінки жертви злочину зводяться до трьох простих психофізіологічних реакцій: маскуйся, біжи та бий. Так, люди теж намагаються завчасно забезпечити собі безпеку від можливого посягання, роблячи себе непомітними для потенційних злочинців, намагаються стати «сірими» у натовпі, не демонструючи явних статків і дорогого одягу чи аксесуарів, так би мовити маскуєчись. Стратегія «бий» як спосіб захисту жертви не завжди доречна, адже може бути використана тільки в тому випадку, коли особа дійсно відчуває в собі фізичну силу. Реакція «бігти» може бути як буквальною, так і превентивною, що означатиме уникнення заздалегідь потрапляння в потенційно небезпечні ситуації, адже часто злочинець може вибирати жертву, оцінюючи її невербальні особливості поведінки. Безпека людини напряму залежить від гнучкості її поведінки, вміння швидко зорієнтуватися в ситуації і прийняти «креативне» рішення, визначити величину загрози.

Отже, характеризуючи потерпілого з віктимного боку, приходимо до висновку, що жертва злочину розглядається сьогодні не тільки як засіб або джерело, з якого правоохоронні органи чи суд отримують інформацію про злочин. Навпаки, нині, як ніколи, держава у правовідносинах між нею і жертвою допомагає жертві. Закон наділяє жертву злочину як учасника кримінального процесу конкретними юридичними механізмами захисту та поліпшення своїх прав без погіршення конституційних прав обвинуваченого, а широкий спектр її можливостей, спрямованих на відновлення дозлочинного стану, свідчить про високий рівень демократизму й поваги держави до гідності і прав людини. У цьому і знаходить своє практичне втілення принцип пріоритетної соціальної цінності людини в державі, в суспільстві.

Доцільне також врахування результатів нашого емпіричного дослідження в діяльності органів, які здійснюють захист прав та інтересів жертв злочинів.

Суспільна стигматизація злочинців, а внаслідок цього й поділ соціуму на «нас» і «них»,

хоча й носить у собі раціональне зерно в рамках недопущення кримінальної субкультури, однак не завжди правомірна. Не можна не враховувати той факт, що велику кількість злочинів було вчинено у відповідь на негативну, провокаційну поведінку потерпілих.

Переживання жертви, зниження її самооцінки, самоідентифікації і вторинна віктимізація з боку суспільства (сам собі винен), мікроклімат у мікрогрупі – ось далеко не повний перелік питань, вирішення яких допоможе жертві подолати психологічні наслідки злочину. От у чому принципова відмінність у розумінні статусу жертви і відповідного механізму її захисту на вітчизняному правовому терені та на міжнародно-правовій арені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 263 с.
2. Райгородський Я. Д. Практична психодіагностика. Методики і тести : навч. посіб. / Я. Д. Райгородський. – Самара : БАХРАХ-М, 1998. – 430 с.
3. Практична психологія та соціальна ро-

бота [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psylib.ukrweb.net>.

4. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина- Пых. – М. : ЭКСМО, 2006. – 440 с.
5. Практикум з психології : навч. посіб / [авт. тексту О. Л. Туриніна]. – К. : МАУП, 2007. – 328 с.
6. Сидоренко Э. Л. Отрицательное поведение потерпевшего и Уголовный закон / Э. Л. Сидоренко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 157 с.
7. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 175 с.
8. Минская В. С. Отрицательное поведение – одна из категорий виктимологии / В. С. Минская // Советское государство и право. – 1980. – № 7 – С. 111–112.
9. Антонян Ю. М. Психология убийства / Ю. М. Антонян. – М., 1977. – 344 с.
10. Медельсон Б. Укрепление законности и правопорядка в период строительства коммунизма / Б. Медельсон. – Душанбе, 1972. – 176 с.
11. Amir M. Victim Precipitation Forcible Rape / M. Amir // The Journal of Criminal Law, Criminology a. Police science. – 1967. – Vol. 58, 4. – P. 493–502.

Цимбал Ю. Ю. Психологічні детермінанти формування «комплексу жертви» / Ю. Ю. Цимбал // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 1050–1055 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12tjifkg.pdf>

На підставі проведеного емпіричного дослідження психологічних особливостей особистості потерпілого у справах приватного обвинувачення сформульовано комплекс психологічних детермінантів, які впливають на віктимізацію особи та формування у неї так званого «комплексу жертви».

Цымбал Ю.Ю. Психологические детерминанты формирования «комплекса жертв»

На основании проведенного эмпирического исследования психологических особенностей личности потерпевшего по делам частного обвинения автором сформулирован комплекс психологических детерминантов, влияющих на виктимизацию лица и формирование у нее так называемого «комплекса жертвы».

Tsymbal Y.Y. Psychological Determinants of the Formation of «Victim Complex»

Based on empirical studies of psychological personality traits of the victim in cases of private prosecution the author formulated a complex psychological determinants that affect individual victimization and formation of her so-called «victim complex».